

OSMANLI KÜLLİYELERİNDE YÖNETİM (BURSA İVAZ PAŞA KÜLLİYESİ ÖRNEĞİ)

Salih PAY*

ÖZET

Bu çalışmada, Bursa İvaz Paşa Külliyesi örnek alınarak, Osmanlı külliyelerindeki yönetim ve denetim sistemi incelenmiştir. Külliyeler genel olarak mütevellî tarafından yönetilmiş, nazır vasıtasıyla da denetlenmiştir. Ancak külliyelerde bunlara ek olarak oto-kontrol sistemi diye de ifade edebileceğimiz bir iç yönetim ve denetim mekanizmasının da varlığı tespit edilmiştir.

SUMMARY

The Management and Control in The Ottoman Complexes
(The Case of Bursa Ivaz Pasha Complex)

In this article we studied the management and control in the Ottoman complexes through Bursa Ivaz Pasha Complex.

GİRİŞ

Cami merkez olmak üzere, onun içinde veya etrafında ibadet, eğitim-öğretim, tedavi, barınma, ticaret gibi birçok fonksiyonu karşılamak üzere kurulan müesseselere *külliye* denilmektedir¹.

Arşiv belgelerinde *imâret*² olarak da adlandırılan külliye; cami, medrese, türbe, hastahâne, aşhâne, tâbhâne (misafirhâne), mektep, kütüphâne, çarşı, han, hamam, muvakkithâne, çeşme ve tuvalet gibi yapıların bir veya birkaçının biraraya gelmesinden oluşmuştur³.

Bu yapılardan cami, medrese, mektep ve imâret gibi doğrudan doğruya kendisinden istifade edilenlere *müessesât-ı hayriye* ya da sadece *hayrât* veya *meberrât*; bunların masraflarını karşılamak üzere vakfedilmiş olan menkul ve gayrimenkul mallara genel olarak *müstegillât*⁴; müstegillâtın ev veya dükkân gibi bina nitelikli olanlarına da *müsakkafât*⁵ adı verilmektedir.

Külliyelerin merkezî birimi olan mescidler tarih boyunca halkın ibadet ve yaygın eğitim alanlarındaki ihtiyaçlarını karşılamıştır. Mektepler, Kur'an öğretimi ve temel dinî eğitim açısından etkili olmuş; medreseler ise, daha yüksek seviyede eğitim vermek sûretiyle Osmanlı ilmiye sınıfı ve bürokrasisinin eleman ihtiyacına cevap vermiştir. Han ve çarşılarda yüzlerce kişi istihdam edilmiş; böylece Osmanlı iktisadî hayatına katkıda bulunulmuştur.

Gerek hayrât ve gerekse müstegillât müesseseleriyle birlikte ele alındığında, külliyelerin ne sadece hizmet üretilen, ne de gelir getiren binalardan oluştuğu söylenebilir. Külliye; gelir kaynaklarını temsil ettiği kadar,

* Yrd.Doç.Dr., U.Ü. İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi Anabilim Dalı.

¹ Külliyeler hakkında geni bilgi için bk. Barkan, Ömer Lütfi, "İmâret Sisteminin Kuruluş ve İşleyişi", *İÜ İFM*, XXII/1-2, İstanbul 1963, s. 239-296; Ögel, Semra, "Osmanlı Devrinde Türk Külliyesi", *Türk Kültürü*, sy. 11 (Eylül 1963) Ankara 1963, s. 37-41; Aslanapa, Oktay, "Orta Çağın En Eski İlim ve Kültür Müesseseleri" *Türk Kültürü*, sy. 12 (Ekim 1963), Ankara 1963, s. 34-42; Katoğlu, Murat, "XIII. Yüzyıl Anadolu Türk Mimarisinde "Külliye", *Bellekten*, XXXI/123, Ankara 1967, s. 335-344; Akozan, Feridun, "Türk Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, sy. VIII, Ankara 1969, s. 303-308; Reyhanlı, Tülay, "Osmanlı Mimarisinde İmâret: Külliye Üzerine Notlar", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XV/1-2, Ankara 1976, s. 121-129; Yediyıldız, Bahaeddin, "Sosyal Teşkilâtlar Bütünlüğü Olarak Osmanlı Vakıf Külliyesi", *Türk Kültürü*, sy. 219 (Mart-Nisan 1981), Ankara 1981, s. 262-271.

² 925/1519 tarihli bir belgede Çelebi Mehmed'in Bursa Evkafı için, "el-İmâre es-Sultâniye" ifadesinin kullanılması buna bir örnektir. Bk. BŞS., A 25/28, 390a, 925/1519.

³ Akozan, a.g.m., s. 304; Yediyıldız, a.g.m., s. 264.

⁴ Akgündüz, Ahmet, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara 1988, s. 209 vd.

⁵ Berki, Ali Himmet, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tabirler*, Ankara 1966, s. 41.

hizmet üretilen ve bu hizmetin sunulduğu kişiler itibariyle, toplumun çeşitli kesimleriyle farklı derecelerde ilişkileri bulunan müessesedir.

Farklı tabakalara mensup insanların bir müesseseyi yüzyıllarca ayakta tutabilmeleri, ancak mükemmel bir iş bölümü ve ciddi bir yönetim anlayışına sahip olmalarıyla mümkündür ki bu işe *tevlîyet*⁶, bunu yerine getirene de *mütevelli*⁷ adı verilir.

Külliye yönetiminde farklı, fakat onun tamamlayıcısı konumunda olan ve “denetim” olarak ifade edilebilecek bir sistem daha vardır. Sözkonusu sisteme *nezâret*⁸, bunu yerine getirene de *nâzir*⁹ denilmektedir. Esasen başarılı bir yönetimin en önemli unsuru, sağlıklı işleyen bir denetimdir.

I. YÖNETİM

Kadı Sicilleri’ndeki belgelerden anlaşıldığına göre, bir külliye *genel* ve *iç yönetim* şeklinde kademeli bir yönetim tarzı bulunmaktadır.

A. GENEL YÖNETİM

Mütevelli, *kâtip* ve *câbid*den meydana gelen yönetici kadro, külliye genel yönetiminden sorumlu elemanlardır.

1. Mütevelli

Külliye birinci derecede yöneticisi mütevelli’dir. Bu sebeple, külliyeler ile ilgili vakfiyelerde bu görevi kimlerin üstleneceği ayrı ayrı kayıt altına alınmıştır.

Mütevelli olacak şahısta aranan şartlar, mütevelli’nin nasıl atanacağı, mütevelli’nin görevleri, hizmet süresi, vazifeden ayrılması vb. hususlar ayrıntılı olarak aşağıda ele alınacaktır.

a. Mütevelli’de Aranan Şartlar

Külliye yöneticileri, vâkıfın sağlığında bizzat külliye kurucuları tarafından tespit edilmiş ve konuyla ilgili genel ve özel şartlar vakfiyelerde açıkça kayıt altına alınmıştır.

Şu kadar var ki bu şartlar külliye kurucusunun vefatından sonra da mütevelli olacaklar için geçerliliğini sürdürmüştür. Çünkü ilk fiilî mütevelli, külliye vakfeden kişi olmaktadır. Bu hususta sultan, vezir veya diğerleri arasında büyük bir fark bulunmamaktadır¹⁰.

Mütevelli, genellikle halk arasında belirli derecede şöhrete ulaşmış ve itibar sahibi kişilerden belirlenmiştir¹¹. Çünkü külliye bütün gelir ve harcamaları mütevelli’nin elinden geçmekteydi. Bu şekilde hareket edilerek külliye muhtemel zararlara uğraması engellenmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla, kaynaklarda bu makama geçmeyle ilgili pekçok mücadele örnekleri olmasına rağmen, denetleme görevine gelme mücadelesine neredeyse hiç tesadüf edilmemiştir¹².

Özellikle gelirinin bir kısmı kurucusunun nesline şart koşulan külliyelerde mütevelli’lik de vâkıfın evlâdına geçecek şekilde belirlenmiştir¹³. Ancak külliye kurucuları tevliyetin evlâda intikali konusunda çok hassas davranmışlar; işi tesadüfe bırakmayarak göreve getirilecek evlâdın mutlaka *aslah*, *erşed* ve *ekber* olmasını şart koşmuşlardır¹⁴. Fakat bu tedbirlere rağmen zaman zaman belirtilen şartlara uyulmadığı da görülmüştür. Özellikle XVIII. yüzyıl sonrasında vakıf mallarını suistimal eden mütevelli’lerden başka¹⁵, yaşı küçük olan yani erşed olmayan mütevelli’lere de rastlanmıştır¹⁶. Keza daha büyük evlâd varken, küçüklerin de bu göreve getirildikleri görülmektedir¹⁷.

⁶ Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, İstanbul 1993, c. III, s. 484.

⁷ Pakalın, *a.g.e.*, c. II, s. 640.

⁸ Berkî, *a.g.e.*, s. 44.

⁹ Pakalın, *a.g.e.*, c. II, s. 666.

¹⁰ Fâti Sultan Mehmed, külliyesinin kuruluşu sırasında mütevelli tayin etmiş olmasına rağmen, hayatı boyunca yönetim ve denetim işleriyle çok yakından ilgilenmiştir. Bk. Unan, Fahri, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, s. 140, HÜ SBE. Basılmamış doktora tezi, Ankara 1993; Hacı İvaz Paşa ise tevliyet işlerini hayatı boyunca kendisi yapmış, belirlediği mütevelli’nin göreve başlama zamanını kendi vefatına bağlamıştır. Bk. PAY, Salih, *Bursa İvaz Paşa Külliyesi*, Bursa 1996, s. 127.

¹¹ Meselâ İvaz Paşa Emir Buhârî ve oğullarını mütevelli olarak görevlendirmişti. Bk. PAY, *a.g.e.*, s. 127

¹² PAY, *a.g.e.*, s. 151.

¹³ Meselâ İvaz Paşa Külliyesi’nin yönetimi yaşadığı sürece İvaz Paşa tarafından, vefatından sonra da Emir Buhârî ve onun oğulları tarafından yürütülecektir. Bk. BŞS., C 1/53, 17a, 962/1555. Ancak 889/1484 tarihli bir belgede külliye mütevelli’si olarak Hacı İvaz Paşa’nın oğlu Mahmut Çelebi’nin zikredilmesi kuruluşun hemen akabinde tevliyetin Hacı İvaz Paşa nesline intikal ettiğini göstermektedir. Bk. BŞS., A 4/4, 208b, 889/1484. 1136/1723 tarihli başka bir belge konuyu daha bariz bir şekilde açıklamaktadır. Buna göre, Emir Buhârî nesli son bulmuş, tevliyet de vakfiye gereği İvaz Paşa’nın çocuklarına intikal etmiştir. Bk. BŞS., B 94/300, 69a, 1136/1723.

¹⁴ Bk. BŞS., C 1/53, 17a, 962/1555.

¹⁵ Bk. BŞS., B 89/294, 16b, 1206/1791; B 258/486, 93a, 1218/1803; A 24/26, 229a, 920/1514.

¹⁶ Meselâ Mustafa b. Ataullah erşed olmadığı halde mütevelli olmuştu. Bk. BŞS., B 136/351, 72a, 1008/1599.

¹⁷ Nitekim 1195/1781 yılında, İvaz Paşa Vakfı mütevelli’si Seyyid Abdülkerim Halife b. Seyyid İsmail vefat edince vâkıfın neslinden Ataullah Efendi b. Abdulfâfir ile Mustafa Efendi b. Ahmed, ikinci batından olan diğer Mustafa Efendi b. Ahmed’den daha büyük ve aslah oldukları ileri sürerek tevliyetin kendilerine verilmesini bizzat mahkemeye müracaat ederek tescil ettirmişlerdir. Bk. TSA., E 7371/28, 1195/1781.

Mütevelli atamalarıyla ilgili belgelerde, *umûr-ı vakfî edâya elyak*¹⁸ veya *umûr-ı vakfî kemâl-i mertebe ve istikamet üzre görmek*¹⁹ gibi kayıtlar vardır. Bu kayıtlar muhtemelen salt dürüstlüğün yeterli olmadığını ve emanetlerin ehline verilmesi prensibine uygun olarak hareket edildiğini göstermektedir.

XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde kısa bir süre bazı külliyelerde yönetim, vakfiyelerde belirtilen kişiler arasında olmamalarına rağmen, askerî sınıfa mensup Dergâh-ı Âli çavuşları ve sipahilerin eline geçmiştir²⁰.

Vakfiyelerde açıkça zikredilmemekle birlikte mütevelli tayin veya azilleriyle ilgili belgelerde geçen bazı ifadelerden, mütevelli olacak bir kişide yukarıda açıklananlara ek olarak *sâlih, mütedeyyin ve mustakîm*²¹ olma, *pîr ve alîl* olmama²² ve uzak yerde oturmama²³ gibi şartların da arandığı anlaşılmaktadır.

Belgelerde mütevelli olacak şahsın cinsiyeti hakkında bir açıklama bulunmamaktadır. Ancak 889-1267/1484-1851 yılları arasında İvaz Paşa Külliyesi'nde görev yapan altmışbeş mütevelliden dördünün kadın olduğu görülmektedir²⁴. Dolayısıyla kadınlar da erkekler gibi mütevelli olabilmıştır.

b. Mütevelli'nin Atanması

Mütevelli tayinleriyle ilgili çeşitli belgelerdeki verilerden anlaşıldığına göre atama, vakıf nâzırının onayıyla başlamaktadır. Mütevelli olarak atanacak şahsın öncelikle mahkemede gerekli şartları taşıdığını belgelemesi gerekmektedir²⁵. Atama bundan sonra kadıların arzı ve Haremeyn vakıflarında da Haremeyn müfettişi vekilinin i'lâmıyla devam etmekte ve nihayet fermân-ı hümayûn ile kesinleşmektedir²⁶. Bununla birlikte, bütün atamalarda bu silsilenin takip edilmediği de gözlenmektedir²⁷.

c. Mütevelli'nin Görevleri

Yetki ve sorumluluğu külliye yönetimini ilgilendiren olaylar, mütevelli'nin de görevleri arasında zikredilebilir. Arşiv kayıtları, bu konudaki çok sayıda belgeyi ihtiva etmektedir.

Bu belgelere göre, bir mütevelli'nin öncelikli görevi külliye'nin bakım ve onarımını en güzel şekilde yapmaktır. Külliye gelirlerinin sarf yerlerinin başında vakfa ait binaların bakım ve onarımı gelmektedir. Bu iş için gerekli harcamaların yapılması mütevelli'nin yetkisi dahilindedir. Mütevelli, tamir için yeterli para bulunmaması durumunda, mürtezıkaya maaşlarını vermeme hakkına bile sahiptir. Hatta o, külliye'nin onarımına harcanmak kaydıyla vakıf adına borçlanabilmektedir²⁸.

Mütevelli vakfiyede belirtilmiş olan *mürtezıkaya* ücretlerini eksiksiz olarak vermek zorundadır. Ancak mütevelli bu görevi her zaman sağlıklı bir şekilde yerine getirmemiş; bu da ihtilaflara sebep olmuştur²⁹. Halbuki

¹⁸ *Umûr-ı vakfî*, külliye'nin gelirlerinin toplanması, gereken bakım ve onarımların yapılması, mürtezikanın ücretlerinin zamanında ödenmesi gibi manalara gelmektedir. Bk. BŞS., *A 153/201*, 22b, 1006/1597; *A 154/204*, 5a, 1011/1602.

¹⁹ Bk. BŞS., *B 86/288*, 6a, 1240/1824; *B 94/300*, 68a, 1136/1723.

²⁰ Belge verilerinden, 1011-1032/1602-1623 yılları arasında İvaz Paşa Külliyesi'nde görev yapan dört mütevelli'nin evlâdın dışında kişiler oldukları anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki, silâhdârân olup 31. bölükten, günlük 11 akçe ulûfeye mutasarrıf olan Ali b. Mehmed'dir. İkincisi, Dergâh-ı Âli çavuşlarından Mustafa Çavuş'tur. Evlâd-ı vâkıfdan Mehmed Çelebi b. Abdulfafur'un feragat etmesiyle tevliyyete gelmiştir. Bk. BŞS., *B 26/217*, 33b, 1027/1618. Diğer ikisi de Ebnâ-yı Sipâhiyân olup ilki 235. bölükte, yevmi 18 akçe ulûfeye mutasarrıf olan Mehmed b. Ali (Bk. BŞS., *B 41/235*, 132b, 1031/1622), ikincisi de 3. bölükte yevmi 19 akçe ulûfeye sahip olan Abdi'dir. Bk. BŞS., *B 42/236*, 188a, 1032/1623.

²¹ Bk. BŞS., *A 153/201*, 22b, 1006/1597.

²² Bk. TSA., *E 737/15*, 1177/1763.

²³ Bk. BŞS., *B 94/300*, 5b, 1106/1694.

²⁴ İlk kadın mütevelli, 1000/1592 yılında görev yapan Fatma Hatun'dur. Fatma Hatun, İvaz Paşa'dan sonra külliye'nin ilk mütevelli'si olan oğlu Mahmud Çelebi'nin oğlu Bekir Çelebi'nin kızıdır. Onun 1007/1598 yılında vefatıyla yerine Şahnisa ve Devran hatunlar tevliyyete gelmişlerdir (Bk. BŞS., *A 153/201*, 140b, 1007/1598). Bu kadın mütevelli'lerin dışında, tespit edebildiğimiz son mütevelli de Fatımatu'z-Zehra İbnetü Hüseyin adında bir kadındır. O, 1240/1824 yılında göreve gelen Şeyh Hacı Hüseyin Efendi b. Seyyid Mehmed'in (Bk. BŞS., *B 311/551*, 63b, 1240/1824), 1267/1851 yılında vefat etmesi (Bk. TSA., *E 737/31*, 1267/1851) üzerine göreve getirilmiştir (Bk. BOA. CE. Defter no. 29468/3, 1267/1851). Ne zamana kadar görev yaptığı kesin olarak bilinmemekle beraber onun, 1295-1306/1878-1888 yılları arasındaki muhasebe defterlerinde mütevelli olduğu görülmektedir (Bk. BŞS., *C 108/680*, 29b-34a, 1306/1888). Ayrıca, Hasan Taib'in 1323/1905 yılında yayınlanan "Hatıra yahud Mir'ât-ı Bursa" adlı eserinde, Medrese'nin tamirinin, ismi zikredilmeksizin külliye'nin "mütevelliyesi" hanım tarafından, Evkâf Nezareti Vekili Kapu Çukadarı Arnavut Bayram Ağa marifetiyle yaptırıldığı ifade edilmektedir (Bk. Hasan Taib, *a.g.e.*, s. 24). Bu ifadeden, Fatımatu'z-Zehra Hanım'ın en azından 1323/1905 yılına kadar mütevelliliğe devam ettiği anlaşılmaktadır. Böylece, 46 yıllık görev süresiyle, en uzun süre yönetimde kalan ilk üç kişi arasına girmeyi başaran Fatıma Hanım, büyük ihtimalle de külliye'nin son mütevelli'sidir.

²⁵ Örneğin, 1162/1749 tarihli bir tayin belgesinde; Hacı İvaz Paşa Külliyesi Mütevelli'si olan İbrahim b. Abdülkerim'in ölümüyle, yerine atanacak olan Ahmed b. Mustafa'nın; evlâddan aslah, erşed ve ekber olduğuna dair mahkemede hazır bulunanlar şahidlik yapmışlardır. Bk. BŞS., *B 124/338*, 180b, 1162/1749.

²⁶ Bk. BŞS., *B 94/300*, 69a, 1136/1723.

²⁷ Sözgelimi, 1136/1723 tarihli bir belgeye göre, atama sadece vakıf nazırı Babu's-Saâde ağası Hüseyin Ağa arzıyla gerçekleşmiştir. Bk. BŞS., *B 94/300*, 68b, 1136/1723.

²⁸ Nitekim 914/1508 tarihli belgeye göre, İvaz Paşa Külliyesi'nin mütevelli'si olan Sinan b. Abdullah, vakıf adına Mevlâna Bekir Çelebi b. Mahmud Çelebi'nin de iznini alarak Hoca Çelebi b. Abdülfettah'dan 6 aylığına 33.000 dirhem borç almıştır. Bk. BŞS., *A 34/20*, 10a, 914/1508. Aynı tarihli başka bir belgeden, Bekir Çelebi'den önceki mütevelli Musa b. Abdullah'ın, yine bu amaçla 2556 dirhem borç aldığı anlaşılmaktadır. Bk. BŞS., *A 34/20*, 87b, 914/1508. 973/1565 tarihli kayda göre ise mimar Ahmed b. Davud, eski mütevelli Fahreddin zamanında, vakıf için yaptığı 1200 akçelik masrafı yeni mütevelli Muharrem b. Sinan'dan istemiştir. Bk. BŞS., *A 130/153*, 75b, 973/1565.

²⁹ Meselâ, 1006/1597 tarihli belgeye göre, İvaz Paşa Külliyesi mürtezıkasının çoğu mahkemeye başvurarak, tevliyyeti bir yolunu bularak ele geçiren Bayezid Paşa Medresesi müderrisi Osman Efendi'nin, daha önce de mütevelli olduğunu, fakat kendilerine ücretlerini ödemediğini, verdiğinde de eksik ödemede bulunduğunu bildirmişlerdir. Bk. BŞS., *A 153/201*, 22b, 1006/1597.

mürtezika haklarının noksansız ödenmesinin tek istisnası vardır ki, o da vakfın *rakabe*³⁰ durumudur. Çünkü mütevellî, rakabe çerçevesinde vakıf gelirinden yararlananların tamamının ücretlerinde belirli oranlarda kısıtlamaya gidebilir³¹. Ücretlerin ödenmesi konusunda mütevellîlere düşen bir görev de ilgililerin maaş almaya hak kazanıp kazanmadıklarını tespit etmektir³².

Külliyelerin, ziraî olsun, bina nitelikli olsun gelir kaynaklarının işletilmesi ve herhangi bir şekilde zarar görmelerinin önlenmesi³³; bina nitelikli gelir kaynaklarından olan dükkân ve odalarda yapılacak en küçük değişikliklerin takibi bile mütevellînin görev ve yetkisi dahilindedir³⁴.

Mütevellîler, külliyelere ait bina veya arazileri koruma yükümlülüğü yanında, bölgede yaşayan insanların haklarını muhafaza etmeyi de bir görev saymışlardır³⁵.

Külliyelerde hangi hizmet alanlarında ne kadar eleman çalıştırılacağı genellikle vakfiyelerde bütün ayrıntılarıyla belirtilmiştir. Fakat, zamanla şartların değişmesi ve yeni ihtiyaçların ortaya çıkması gibi hususlar, mevcut personelin külliyelerin fonksiyonlarını yerine getirmede yetersiz kaldığını göstermiştir. Bu durum mütevellîyi yeni görev ihdas etmeye sevk etmiştir. Ancak külliyeyi yönetme sorumluluğunu taşıyan mütevellînin bu yetkileri sürekli tartışma konusu olmuştur³⁶.

d. Mütevellînin Hizmet Süresi

Kaynaklarda mütevellînin görevde kalma süreleri hakkında herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. Ancak, İvaz Paşa Külliyesi ile ilgili şer'iyeye sicilleri üzerindeki incelemelerimizde, 831-1323/1428-1908 yılları arasındaki 492 yıllık zaman dilimi içinde, 65 mütevellînin isimleri ve yaklaşık olarak görev süreleri tespit edilmiştir. Buna göre, 50 mütevellîden oluşan %75 oranındaki büyük çoğunluğun ortalama görev süresi 3 yıl, toplam görev süresi ise 151 yıldır. Geriye kalan 15 mütevellînin ortalama görev süresi de yaklaşık olarak 23 yıldır. Bu da, araştırma kapsamına alınan zaman diliminin 341 yılını oluşturmakta ve %69'una tekabül etmektedir. Bunlar arasında 62 yılı aşkın bir süre külliye yönetimini elinde tutanlar olduğu gibi, sadece 24 gün mütevellîlik yapanlar da bulunmuştur³⁷.

e. Mütevellînin Vazifeden Ayrılması

Mütevellînin hangi sebeplerden dolayı görevden alınacağı konusu vakfiyelerde pek yer almamıştır. Ancak, doğal olarak bir mütevellîde bulunması gerekli olan şartları taşımayan veya bu özelliklerini yitiren kimsenin o makamda kalıp görevine devam etmesi düşünülemez. Şer'iyeye sicillerindeki çok sayıda belge, mütevellîlerin bu durumları hakkında bize bilgi vermektedir. Buna göre, vefat sebebiyle ayrılma hariç mütevellînin görevden ayrılma sebeplerini iki temel grupta ele almak mümkündür:

ea. Mütevellînin Kendi İsteğiyle Görevden Ayrılması

Buna ferağat yoluyla ayrılma denilir. Yıllık geliri onbinlerce akçe olan bir külliyede yöneticinin görevini kendi isteğiyle bırakması, pek çok kişinin bu makama gelme mücadelesi verdiği düşünülecek olursa gerçekten anlamlıdır. Mahkemeye intikal eden kayıtlara göre, bir mütevellî ancak *pîr* ve *alîl* olduğunda feragat yoluyla görevini bırakmıştır³⁸.

³⁰ Rakabe, vakıf gelirinin vakfın aslına ilâve edilmesidir. Bk. Berki, *a.g.e.*, s. 46; Rakabenin önemi, özellikle vakfın gelirinin az olduğu dönemlerde ortaya çıkmaktadır. Bk. Mefail Hızlı, "Osmanlı Vakıf Sisteminde 'Rakabe'", *UÜİFD*, sy. 6, c. IV, s.53.

³¹ Bk. BŞS., *C 1/53*, 17b, 962/1552.

³² 1218/1803 tarihli bir belgeye göre İvaz Paşa Külliyesi'nin mütevellîsi, aile fonundan yararlanan bir şahsa, vâkıfın üvey evlâdından olduğunu, dolayısıyla bundan sonra fondan istifade edemeyeceğini bildirmiştir. Bk. BŞS., *B 258/486*, 90a, 1218/1803.

³³ Meselâ 972/1564 tarihli belgeye göre, İvaz Paşa Külliyesi'nin mütevellîsi mahkemeye başvurarak, Yiğit Lala Köyü yanında bulunan Maslak Kuru isimli ormanın, yüz yılı aşkın zamandan beri, vakfiyeye uygun olarak tasarruf edileceğini, fakat Hamza Bey evlâdından Osman Bey'in bu tasarrufa mani olduğunu bildirmiştir. Çevreyi iyi bilen, güvenilir kimselerle dava konusu olan yere gidilmiş ve şiddetli tartışmalardan sonra, yerin ancak yarısı İvaz Paşa Vakfı'na yeniden kazandırılmıştır. Bk. BŞS., *A 91/95*, 188b, 972/1564. Şu olay da konuyla ilgili güzel bir örnektir: Fidyeye köyünde, bazı kimselerin vakfa ait kestane ağaçlarını izinsiz kesmeleri üzerine, vakfın mütevellîsi olan Kamer b. Emrullah, vakfın nâzırını Ataullah Efendi'ye de yanına alarak durumu mankemeye intikal ettirmiş ve aynı köyden Abdülkerim b. Süleyman'ı korucu nasbetmişti. Bu vazifeyi kadı huzurunda kabul eden Abdülkerim'in görevi, Fidyeye köyü'ndeki *bağ*, *bahçe*, *bostan* ve *bilcümle eşcâr-ı müsmire* ve *gayr-i müsmireyi korumak* şeklinde belirlenmişti. Bk. BŞS., *A 127/150*, 99b, 992/1584.

³⁴ Nitekim, 980/1572 yılında İvaz Paşa Külliyesi mütevellîsi olan Osman Çelebi b. Ece tasarrufunda olan bir dükkânın, tarabalarını yıkıp yerine kepenk yapması sebebiyle Ahmed b. Mahmud hakkında davacı olmuş, davalı ise, yaptığı masrafı vakfa hibe etmesi karşılığında ancak bu davadan kurtulmuştur. Bk. BŞS., *A 98/115*, 122a, 980/1572.

³⁵ Örneğin, Fidyeye köyü'nde vefat eden Laz Halil Beşe'ye ait ikibin ikiyüz yetmişsekiz kuruş İvaz Paşa Külliyesi mütevellîsine teslim edilmiş, olaydan üç sene sonra Trabzon Yomra'dan gelen kardeşi Ali'nin talebi üzerine kendisine verilmiştir. Bk. BŞS., *B 309/549*, 96a, 1240/1824.

³⁶ Meselâ, 976/1568 yılında İvaz Paşa Külliyesi mütevellîsi olan Osman Çelebi, önceki mütevellî Abdurrahman'ın ihdas ettiği *müşâhere kâtipliği* görevini, vakfiyeye muhalif olduğu gerekçesiyle kaldırmıştır (*A 94/110*, 236b, 976/1568). Yine aynı gerekçeyle, 1095/1684 yılında mütevellî olan Yusuf Ağa b. Ali'nin idaresi zamanında, günlük iki akçe ücretli Fidyeye köyü câbiliği iptal edilmiştir (Bk. BŞS., *B 111/325*, 60b, 1095/1684). Fakat, sonraki yıllara ait muhasebe defterlerinde her iki görevin de yer alması, iptal gerekçesinin tamamen mütevellînin inisiyatifinde olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bk. PAY, *a.g.e.*, s. 137.

³⁷ PAY, *a.g.e.*, s. 138.

³⁸ 1135/1723 tarihli belge bu konuda bir örnektir. Buna göre, İvaz Paşa Külliyesi mütevellîsi olan Mustafa b. Mehmed, yaşlı ve hastalıklı olması sebebiyle kendi rızasıyla evlâd-ı vâkıfdan Seyyid İbrahim b. Abdülkerim lehine görevden ayrılmıştır. Bk. BŞS., *B 94/300*, 68b, 1135/1723.

eb. Mütevellînin Ref'Yoluyla Görevden Ayrılması

Mütevellînin, gerekli şartları taşımaması veya üzerine düşen görevleri yerine getirmemesi sebebiyle bir anlamda soruşturma ile görevden el çektirilmesi. Mütevellînin bu şekilde görevden alınmasına ise ref' yoluyla ayrılma adı verilir.

Atamada aranan şartları taşımama veya bunlardan bir ya da birkaçına muhalif hareket etme, ref' sebeplerinin temel dayanağını oluşturmaktadır. Meselâ göreve gelme şartları arasında sözü edilen “umûr-ı vakfi edaya elyak (=vakıf işlerini yerine getirmede en liyakâtlı olma)” vasfını taşımama, tevliyetin ref' yoluyla el değiştirmesini gerektiriyordu. Fakat “liyakât” izafî bir kavram olduğu için, kimin daha liyakatlı olduğu anlaşmazlıklara sebep olmuştur³⁹.

Belgelerde, makul bir gerekçe olmadan da görevden uzaklaştırılan mütevellîye de rastlanmaktadır. Fakat haklılığını ispat edenler tekrar görevlerine geri dönebilmişlerdir⁴⁰. Haksız azil olaylarında, mürtezikanın tezkiyesi keyfî uygulamalara ciddi bir engel oluşturmuştur⁴¹.

Görevden el çektirmeyi gerektiren diğer sebeplere şunları da ilâve etmek mümkündür:

Daha önce belirtildiği gibi yaşlılık feragat sebepleri arasında da yer almaktadır. Ancak, bazı mütevellîler hem kendi onurlarını, hem de külliye'nin menfaatını gözardı ederek, ısrarla tevliyet makamında kalmaya devam etmişlerdir. Bu noktada, yine murtezika devreye girmiş ve bu gibi mütevellîlerin mahkeme marifetiyle görevi bırakmaları sağlanmıştır⁴².

Külliye'ye ait vakfiyelerde herhangi bir değişikliğin yapılması kesinlikle yasaklanmış⁴³, bu tür davranışlar görevden el çektirme sebeplerinden sayılmıştır⁴⁴.

Mütevellînin başlıca görevi, gelir kaynaklarını en güzel şekilde işletip elde edilen parayı vakfiyede belirtilen yerlere gerektiği şekilde sarfetmektir. Buna aykırı uygulamalar görevi kötüye kullanma çerçevesinde değerlendirilmiş ve ref'le sonuçlandırılmıştır⁴⁵.

f. Müsterek Yönetim

Külliye'nin yönetimi, genellikle gerekli şartları taşıyan tek kişinin uhdesine verilmiştir. Ancak tevliyet, özellikle vâkıfın ya da bir şahsın aile üyelerine şart koşulduğunda aynı şartları taşıyan iki⁴⁶ ya da daha fazla⁴⁷ kişi mütevellî olabilmiştir.

³⁹ 1006/1597 yılında İvaz Paşa Külliyesi mütevellîsi olan Süfî Muhyiddin ile onun yerine mütevellî olan Osman, bu konuda ilginç bir örnek teşkil ederler. Önce, vakıf nazırının arzı gereğince “nâ-ehil” olarak nitelendirilen Muhyiddin, tevliyetten ref' edilmiş, yerine Osman getirilmiştir. Bk. BŞS., A 153/201, 146b, 1006/1597. Halbuki bir başka belgeden, aslında Osman'ın nâ-ehil olduğu anlaşılmaktadır. Başta müderris ve imam olmak üzere külliye'nin gelirinden yararlanan tüm mürtezika, mahkemeye gelerek, nâ-ehil olduğu gerekçesiyle ref' olunan Süfî Muhyiddin'in iddia edilen aksine *salih, mütedeyyin ve müstakim* bir kimse olduğunu, mütevellîliği zamanında külliye'yi ihya ve mamur ettiğini, personele maaşlarını vakt-i zamanıyla eda ettiğini, dolayısıyla mütevellînin ef'âl ve akvâlinde rıza ve şükran üzere olduklarını ifade etmişlerdir. Bk. BŞS., A 153/201, 22b, 1006/1597. Süfî Muhyiddin'in görevi iadesi ancak bir yıl sonra gerçekleşmiştir. Bk. BŞS., A 153/201, 161b, 1007/1597.

⁴⁰ 1206/1791 yılında yaşanan olay gerekçesiz ref'in bir örneğini teşkil etmektedir. Buna göre, İvaz Paşa Külliyesi'nde müştereken mütevellîlik yapan Mustafa b. Ahmed ile Abdullah b. Abdulfafur, kusurları bulunmadığı halde, yine evlâd-ı vâkıfın diğer bir üyesi olan Mustafa b. Ahmed'in “vakıf gelirini kendi işlerine harcarlar ve mürtezika'ya maaşlarını ödemezler” şeklindeki şikâyeti üzerine görevden alınmışlardır. Şikâyetçi, bu olayı mürtezikanın haberi olmaksızın, kendi düzenlediği sahte bir belge ile gerçekleştirmiştir. Haremeyn müfettişliğinin konuyu incelemesi neticesinde, şikâyetçinin haksız olduğu ortaya çıkmış ve ref' edilenler görevlerine dönmüşlerdir. Bk. BŞS., B 89/194, 18a, 1206/1791. Halbuki, Abdullah b. Abdulfafur'un 1178/1765 tarihli bir belgeye göre sicilî kötüydü. Çünkü o, tevliyeti giyaben ele geçirmiş, üstelik de vakfa bakmamıştı. Bu yüzden, mütevellîlik elinden alınan Mehmed ve Abdülkerim, mürtezikanın tamamını mahkemeye davet ederek, onların şahadetleriyle, Abdullah'ın ref' edilmesini sağlamışlardı. Bk. TSA., E 7371/16, 1178/1764.

⁴¹ 1011/1602 tarihli bir belgede de, mürtezikanın külliye'ye yararı olduğu halde görevden el çektirilen mütevellî Muharrem Bey hakkında, mahkemeye gelerek verdikleri ifade manidardır. Belgeye göre, külliye mürtezikasından müderris, imam, kâtip, şeyh, câbiler ve mutemedler ve tüm vakıf ashâbı; mütevellî Muharrem Bey'in huzurunda, onun “daha nice nice müddet harap ve yaban olan medrese'yi tamir ettiğini ve sair harabe yerleri mamur ettiğini, bütün mürtezika'ya vazifelerini verdiğini, külliye'ye pekçok yararı dokunduğunu, kendisinden şükran üzere olduklarını” ifade etmişlerdir. Bk. BŞS., A 154/204, 5a, 1011/1602.

⁴² Mustafa b. Halil'in, 1177/1763 yılında yönetimden el çektirilmesi bu yolla olmuştur. Bk. TSA., E 7371/15, 1177/1763. Benzer bir olay da 1218/1803 yılında meydana gelmiştir. Mütevellî Abdullah, pîr ve alil olması sebebiyle Haremeyn müfettişi vekili tarafından görevinden alınmıştır. Bk. BŞS., B 258/486, 93a, 1218/1803.

⁴³ Bk. BŞS., C 1/53, 17b, 962/1555.

⁴⁴ 1218/1803 tarihindeki İvaz Paşa Külliyesi mütevellîsi, elinde bulunan vakfiye suretinde yaptığı değişiklikler yapmış, mürtezika da meseleyi mahkemeye intikal ettirdiğinde sözkonusu mütevellî azledilmiştir. Bk. BŞS., B 258/486, 90a, 1218/1803.

⁴⁵ 1206/1791 tarihli belgeden, İvaz Paşa Külliyesi'nde tevliyet görevini uzun yıllar uhdesinde bulunduran Abdullah b. Abdulfafur ve Mustafa b. Ahmed isimli kişilerin 10 yılı aşkın bir süre içinde muhasebe defterlerini kontrol ettirmek istemedikleri anlaşılmaktadır. Aynı belgeye göre adı geçen mütevellîler, külliye'ye ait 1500 kuruştan daha fazla miktardaki bir parayı kendi adlarına murabahaya vermişler, ayrıca mürtezika'ya da ücretlerini ödemişlerdir. Her iki mütevellî de mürtezikanın mahkemeye müracaatları neticesinde azledilmişlerdir. Bk. BŞS., B 89/294, 16b, 1206/1791. Bir yolunu bularak yönetimi tekrar eline geçiren bu kişiler, 1218/1803 yılında mürtezikanın yine benzer şikâyetlerine konu olmuşlardır. Mürtezika, mahkemede, adı geçen mütevellîlerin, “vakfın a'sâr-ı şer'iyye ve mukataât ve icârâtını kendi umuruna sarf ve istihlâk ettikleri, vakfın tamire muhtaç yerlerini tamir ettirmeyip vakfı tamamen harap hale çevirdikleri”ni ifade ederek azillerini talep etmişlerdir. Bk. BŞS., B 258/486, 93a, 1218/1803.

⁴⁶ Meselâ 893/1488 yılında Mehmed ve Bekir Çelebi isimli iki kardeş İvaz Paşa Külliyesi tevliyetini beraberce üstlenmişlerdir. Bk. BŞS., A 7/7, 75b, 893/1488.

⁴⁷ Meselâ 1007/1598 yılında Osman Çelebi, Ahmed Çelebi ve Şahnisa Hatun adlarında üç kişi İvaz Paşa Külliyesi tevliyetini müştereken yürütmüşlerdir. Bk. BŞS., A 153/201, 140b, 1007/1598.

Belgelerde açıkça zikredilmemekle birlikte müşterek yönetim anlayışının benimsenmesi, mütevellilerde bulunması gereken şartların izâfiliğinden kaynaklanmış olabilir. Çünkü sözkonusu şartlar arasında yer alan “aslah ve erşed olma” ilkesi sürekli olarak ihtilafa sebep olmuştur. Muhtemelen sözü edilen mürtezika, bu tür problemlerin daha da büyümesinin önüne geçmek amacıyla, *derce itibariyle eşit seviyede olanların, tevliyet görevini ortaklaşa yerine getirebilecekleri* anlayışını geliştirmişlerdir.

Mütevelliliğin iki veya daha fazla kişiyle yürütüldüğü dönemlerde nasıl bir işbölümü yapıldığı konusunda herhangi bir bilgi yoksa da, çeşitli belgelerden tevliyet ücretinin, yönetimi ortaklaşa yürütenler arasında eşit bir şekilde paylaştırıldığı anlaşılmaktadır⁴⁸. Ücretin eşit olarak bölüşülmesi, yönetim yetkisinin de bu şekilde bölüşürüldüğünü düşündürmektedir.

g. Vekâletle Yönetim

Mütevellî geçici bir süre görevde bulunamayacaksa yerine *kaim-makam* adı verilen vekil atanırdı . Bu atama işlemi, mahkemenin izni ve onayıyla yürürlüğe girerdi.

Konuyla ilgili belgelerden anlaşıldığına göre, vekil nasbetmenin gerekçesini mütevellînin il dışına çıkması⁴⁹ -ki bu taşra vilâyetleri için çoğunlukla İstanbul olmaktadır⁵⁰- ve bülûğ çağına ermemiş olması oluşturmuştur⁵¹. Vekil, genellikle câbilerden atanmış⁵² fakat bazen müderrislerin de vekil olarak nasbedildiğine tesadüf edilmiştir⁵³.

2- Kâtip

Külliyelerde yönetim hizmetlerinden sorumlu ikinci eleman grubu kâtiplerdir. Muhasebe defterleri yanında, kiraya verilen yerlerin tutanaklarının tutulması da onların görevleri arasında yer alır. Ayrıca külliyeler ile ilgili bütün yazışmalar da onların sorumluluğundadır⁵⁴.

Kâtiplik hizmeti külliyelerin büyüklüğüne ve ihtiyacına göre *kâtib-i vakf* ve *kâtib-i müşâhere* adları verilen bir ya da daha fazla kişi tarafından yerine getirilmiştir. Kâtipler, câbilerle birlikte, âdeta mütevellîlerin sağ kolu durumundadırlar⁵⁵.

3- Câbî

Külliyelerde yönetim hizmetlerinin diğer bir eleman grubunu da câbiler oluşturmaktadır. Tahsildar anlamına gelen câbî, vakıf gelirlerini toplayan kişidir⁵⁶.

Kâtiplik gibi câbîlik hizmeti de, külliyelerin büyüklüğüne ve ihtiyacına göre *câbî-yi vakf* veya *câbî-yi müşâhere* diye adlandırılan bir ya da daha fazla kişi tarafından yürütülmüştür⁵⁷.

Câbîler gelir kaynaklarından topladıkları paraları mütevellîye teslim etmekle yükümlüdür. Mütevellî ya da câbînin görev değişikliği sözkonusu olduğunda câbî, üzerinde ne kadar para olduğunu, nerelerden tahsilât yapamadığını görevi teslim alan yeni câbîye mahkemede bildirmek zorundadır⁵⁸. Ancak bütün câbîlerin aynı hassasiyeti gösterdiklerini varsaymak iyimserlik olur. Hatta külliye gelirleriyle ilgili yolsuzlukların önemli bir kısmının câbilerden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Câbîler, genellikle görevli oldukları külliyelere ait gelirleri gereksizce ellerinde tutarak usulsüzlükler yapmışlardır⁵⁹.

B. İÇ YÖNETİM

Külliyelerde müderris⁶⁰, muallim ve imamlar⁶¹ aslî görevlerine ilâveten, aynı zamanda medrese, mektep ve camiın birer yöneticisi konumundaydılar. Cüzhanların başında bulunan *ser-mahfil* de, esas görevi cüzhanlık

⁴⁸ Bk. BŞS., B 89/294, 18a, 1206/1791; TSA., E 7371/13, 1177/1763; TSA., E 7371/28, 1195/1781.

⁴⁹ Örneğin, İvaz Paşa Külliyesi'nin 966/1559 yılındaki mütevellîsi Ali Çelebi b. Şeyh Mehmed, başka yerde olduğu için yerine Ali Çelebi b. Emre'yi kâimmakam nasbetmiş ve mahkemeden izin istemiştir. Bk. BŞS., A 67/83, 64b, 966/1559.

⁵⁰ Sözelimi, 968/1560 yılında İvaz Paşa Külliyesi mütevellîsi olan Mehmed Çelebi b. Danyal, İstanbul'da bazı mühim işleri olması sebebiyle yerine Mehmed Çelebi b. Emre'yi kâimmakam olarak bırakmıştır (Bk. BŞS., A 72/81, 214b, 968/1560). Yine aynı külliye'nin 1023/1614 yılındaki mütevellîsi olan Mehmed b. Abdulgaffar “bir husus için İstanbul'a gideceğini, gelene kadar Süleyman b. Abdülvehhâb'ı yerine bıraktığını” mahkemeye bildirmiştir (Bk. BŞS., B 29/222, 57b, 1023/1614).

⁵¹ 1008/1599 yılında İvaz Paşa Külliyesi mütevellîliğine atanan Mustafa b. Ataullah, henüz bülûğ çağına ermemiş (nâ-bâliğ) olması sebebiyle tevliyet görevinin üstesinden gelemeyeceği için yerine bir kâimmakam nasbedilmiştir. Bk. BŞS., B 136/351, 72a, 1008/1599.

⁵² Bk. BŞS., A 73/82, 101a, 967/1560; B 33/227, 66a, 1023/1614; B 55/249, 99a, 1040/1630.

⁵³ Bk. BŞS., B 29/222, 57 b, 1023/1614.

⁵⁴ PAY, a.y.

⁵⁵ PAY, a.g.e., s. 148.

⁵⁶ Pakalın, a.g.e., I, 253.

⁵⁷ PAY, a.g.e., s. 149.

⁵⁸ Bk. BŞS., A 45/51, 102b, 958/1551; A 47/54, 262a, 963/1556.

⁵⁹ Meselâ 961/1554 tarihli bir belgeye göre, İvaz Paşa Külliyesi'nin câbîsi olan Şemseddin b. Mehmed'in zimmetinde 950-958/1543-1551 yıllarına ait 5.215 akçe bulunmaktadır (Bk. BŞS., A 46/52, 178a, 961/1554). Bu meblağın 3.784 akçesi ise önceki mütevellî Mehmed b. Ahmed zamanından kalmıştır (Bk. BŞS., A 45/51, 235a, 959/1552).

⁶⁰ Meselâ 963/1556 tarihli belgede, İvaz Paşa Medresesi'nin müderrisi olan Abdullah b. Müslim'in, medresede görevli tüm personelin ücretlerini mütevellîden teslim almıştır (Bk. BŞS., A 65/71, 77b, 963/1556). Başka bir belgede, İvaz Paşa Medresesi müderrislerinden Ahmed Efendi'nin, Molla Yegân Medresesi'ne atanması sözkonusudur. Fakat müderrise, atanacağı medreseyi tamir ettirmesi şart koşulmuştur (Bk. BŞS., B 22/211, 98a, 1013/1604). Diğer bir kayıta ise, müderris Abdullah el-Buhârî'nin, medresede “nâ-ehil kimselerin talebe olması” sebebiyle azledildiği belirtilmektedir (Bk. BŞS., A 153/201, 156a, 1007/1598).

olmasına rağmen, adından da anlaşılacağı üzere, onların bir çeşit idarecisidir. Ayrıca cüzhanların vazifeye gelip gelmediğini ve hisselerine ayrılan cüzleri okuyup okumadıklarını takip ve tespit etmekle görevli olan *noktacı* da, sermahfilin sorumluluğunda bulunan bir çeşit idarî hizmet elemanı sayılabilir.

Aslı görevleri yanında, buldukları birimlerde idarî açıdan âdeta mütevellînin temsilciliğini de üstlenen bu kişilerin, yönetim içindeki işlevlerine *iç yönetim* adını vermek mümkündür. Meselâ müderrisler aslı görevleri olan eğitimin yanı sıra, birlikte çalıştığı öğretim elemanları ve personelin maaşlarını ödemekten ahlâkî durumlarını takip etmeye, hatta medresenin tamarine kadar pekçok konuyla ilgilenmişlerdir⁶².

II. DENETİM

Kadı Sicilleri'ndeki çok sayıdaki belgeden anlaşıldığına göre külliyelerde *genel denetim* ve *iç denetim* şeklinde kademeli bir denetim tarzı bulunmaktadır.

A. GENEL DENETİM

Denetim, külliye'nin hayatî unsurlarından biridir. Külliye yönetiminin zirvesinde bulunan mütevellî, yaptığı işlerde sorumsuz bırakılmamış, sürekli kontrol altında tutulmuştur. Bu kontrol mekanizmasına *denetleme*, bu işi yürüten kişiye de *nâzır* denilmektedir⁶³.

Külliye kurucuları denetim işine o derece önem vermişlerdir ki, ortaya koydukları prensipler çerçevesinde bir külliye'nin nâzırsız kalması asla mümkün değildir.

Tevliyette olduğu gibi nezâret hizmetleri de, genellikle hayatta olduğu sürece külliye kurucularının, vefatından sonra ise zürri ve yarı zürri vakıflarda belli özellikleri taşıyan aile bireylerinin, bunların nesillerinin kesilmesinden sonra da azatlılarının uhdesine bırakılmıştır. Bütün bunların inkırazından sonra ise şehrin hakimi nezâreti üstlenecektir.

Tevliyete gelmede yaşanan mücadeleler, nezâret için tekerrür etmemiştir. Bunun en önemli sebebi, külliye bütçeleri tasarruf yetkilerinin mütevellîlerde bulunmasıdır.

Vakıfların çoğalması, bu müesseselerin tek merkezden denetlenmesi ihtiyacını ortaya çıkarmış ve zamanla farklı isimlerle anılan çeşitli teşkilatlar kurulmaya başlanmıştır. 995/1586 yılına kadar Kapı ağaları tarafından denetlenen Haremeyn Evkâfı'na, bu tarihten itibaren Daru's-Saâde ağaları bakmaya başlamıştır⁶⁴. Külliye'nin denetimi, 995/1586 yılında Evkâf-ı Haremeyn Nezâreti'nin kurulması üzerine bu müesseseye geçmiştir⁶⁵. 1242/1826'da kurulan Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti ise, Daru's-Saâde ağalarının denetimindeki bazı vakıfları kendi kontrolüne almış; nihayet 1250/1835'de Haremeyn vakıfları da, nezâret unvanı Daru's-Saâde ağalarında bırakılmak şartıyla Evkâf-ı Hümâyün Nezâretine bağlanmıştır⁶⁶.

Külliyelerde, tevliyette olduğu gibi, nezâret hizmeti için kadın görevli de sözkonusu olmuştur. Ancak kadın nâzırlar bu görevlerini bizzat yürütmekten ziyade vekilleri vasıtasıyla deruhte etmişlerdir⁶⁷.

Genellikle birkaç kurum tarafından aynı anda denetlenen mütevellî ile, denetim görevlileri arasında zaman zaman çeşitli problemler yaşanmıştır. Aslında hukukî olarak hem nâzır hem de mütevellîsi bulunan külliyelerde, nâzırın görüşü alınmadıkça mütevellînin külliye üzerinde tasarrufta bulunma yetkisi yoktur⁶⁸. Ancak bu hükme rağmen, istisnaları olmakla birlikte⁶⁹, pek çok külliye'de nâzırın görevi denetimle sınırlı kalmıştır⁷⁰. Nâzırın, mütevellînin yapacağı harcamaları önceden bilme hakkını her zaman kullanabildiğini de söylemek zordur. Bazı mütevellîler, nâzırın bu hakkını kendi işlerine müdahale veya yetkilerinin sınırlanması olarak düşünmüşlerdir⁷¹.

⁶¹ 931/1525 tarihli bir belge, İvaz Paşa Camii imamı tarafından müezzinin görev yapmadığının tespit edilmesi ve durumun mütevellîye rapor edilmesi hakkındadır. Bk. BŞS., A 27/31, 331b, 931/1525. Bu belgeden anlaşıldığına göre imam, imamet görevi yanında, camiinin diğer personelinin yakından takip etmiş; dolayısıyla yönetim mekanizmasında da yer almıştır.

⁶² Müderrisin yönetim görevi için bk. Dursun, Davut, *Yönetim-Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devletinde Siyaset Ve Din*, İstanbul 1989, s. 405.

⁶³ Pakalın, a.g.e., c. II, s. 666.

⁶⁴ Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, I-VIII, TTK. Basımevi, Ankara 1976, c. VI, s. 124; Yediyıldız, "Vakıf", *İslâm Ansiklopedisi*, c. XIII, s. 162.

⁶⁵ Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara 1995, s. 67.

⁶⁶ Akgündüz, a.g.e., s. 284.

⁶⁷ Nitekim Ayşe ve Fatma hanımlar 985/1577 tarihinde İvaz Paşa Külliyesi'nin nezâretine getirilmişlerdir. Bk. BŞS., A 112/131, 3a, 985/1577.

⁶⁸ Akgündüz, a.g.e., s. 276.

⁶⁹ İvaz Paşa Külliyesi'nin nâzır, denetlemeyle yetinmemiş ve hukuk çerçevesinde bütün haklarını kullanmaya çalışmış; hem muhasebe defterlerini kontrol etmiş, hem de mütevellînin yapacağı harcamaları önceden takibe almıştır. Ayrıca vakıf dükkânlarının kiraya verilmesine de müdahale eden nâzır, personel atamalarında da etkili olmuştur. Belgelerde, nâzırların yetkileriyle ilgili çok sayıda örnek bulunmaktadır. Meselâ 933/1527 tarihli bir belgeye göre, vakıf nâzır olan Ebûbekir Çelebi b. Mahmud Çelebi, mütevellîden 929/1523 Muharremi ile 933/1527 C.Ahiresi arasındaki 4,5 yıllık dönemin muhasebesini hazırlamasını istemiş ve görmüştür (Bk. BŞS., A 35/35, 523a, 933/1527).

⁷⁰ Yediyıldız, "XVIII. Asırda Türk Vakıf Teşkilatı", *İÜ EFTED*, 12 (*Tayyip Gökbilgin Hâtıra Sayısı*), İstanbul 1982, s. 184.

⁷¹ Bk. BŞS., B 106/320, 73a, 1001/1593. Başka bir belgeden, İvaz Paşa Külliyesi'nin en üst düzeydeki bu iki görevlisi arasındaki idari problemin şahsi ilişkilerine de menfi olarak yansıtıldığı anlaşılmaktadır. Belgeye göre Atullah Çelebi, Sufi Muhyiddin'in, kendisine sürekli olarak "divâne" diyerek hakarete bulunduğunu belirtmiştir. Bk. BŞS., B 7/181, 69b, 1001/1593.

Nâzır ile mütevellînin sorumluluk alanlarında zaman zaman tedahül olmuş⁷²; nâzırlar personel tayin veya azıllarında de etkili olmaya çalışmışlardır⁷³.

Nâzır, ekonomik olduğu kadar fizikî olarak da, külliyeinin herhangi bir şekilde zarar görmesini engellemek durumundadır. Zarar veren kişi veya kurumun, külliyeinin kurucusuyla olan yakınlığının hiçbir önemi yoktur⁷⁴.

Şehir kadı veya naibi, külliyeiler ile ilgili her türlü davaya baktığı gibi, velâyet-i âmme sahibi olması sebebiyle aynı zamanda denetim mekanizmasının temel taşı durumundadır⁷⁵. Mütevellî, yapacağı onarımları ancak kadının onayını aldıktan sonra gerçekleştirebilmekte; onarım sonunda da, yaptığı masrafı yine kadıya rapor etmektedir⁷⁶.

B. İÇ DENETİM

Külliye personeli, yönetim ve denetimle doğrudan ilgili ve bundan sorumlu olmamakla birlikte, müesseseyi ilgilendiren konulara bigâne kalmamışlardır. Yönetimle ilgili tasarruflarında mütevellînin, külliye içindeki çeşitli faaliyetlerde ise birbirinin takipçisi olmuşlardır. Böylece külliye, kendi bünyesindeki elemanlar aracılığıyla sürekli denetlenmiştir.

Vakıf müesseselerinin uzun ömürlü olmasında, bu türden bir otokontrol sisteminin küçümsenemeyecek derecede etkili olduğu söylenebilir⁷⁷. Mürtezikanın külliye yönetimini takip etmesi ve gerektiğinde mahkemeye giderek kendi görüşüne resmiyet kazandırması, yani denetime katkıda bulunması, kararlı davrandığında daha da etkili olmuştur⁷⁸.

DEĞERLENDİRME

Osmanlı külliyesi, genel olarak mütevellî tarafından yönetilmiş, nâzır aracılığıyla da denetlenmiştir. Ancak müderris, muallim, imam ve sermahfil, görev yerlerindeki hizmetlerin yürütülmesinden sorumlu tutulmuşlardır. Böylece külliyeilerde genel yönetime ilâveten bir de iç yönetim oluşmuştur.

Denetim için de benzer bir durum sözkonusudur. Tüm külliye personeli gerektiğinde topluca ikaz ve itirazlarda bulunmuştur. Dolayısıyla külliyeinin aynı zamanda bir otokontrol sistemine sahip olduğu da söylenebilir. Bu sistem zaman zaman sekteye uğrasa da, Osmanlı külliyeilerinin uzun süre ayakta kalmasını sağlamıştır.

KAYNAKLAR

A. ARŞİV BELGELERİ

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi: Cevdet Evkaf, Defter no: 29468/3.

2. Topkapı Sarayı Arşivi: E 7371/13; E 737/15; E7371/16; E 7371/28; E 7371/31

3. Bursa Şer'îye Sicilleri:	A 4/4	A 7/7	A 24/26
A 25/28	A 27/31	A 34/20	A 35/35
A 46/52	A 47/54	A 65/71	A 67/83
A 73/82	A 91/95	A 94/110	A 98/115
			A 107/126

⁷² Meselâ, külliyeilere ait dükkânların kiraya verilmesiyle mütevellîler ilgilenecek olmasına rağmen, İvaz Paşa Külliyesi'nin nâzırı olan Ataullah Çelebi geleneğe aykırı olarak bir dükkânı kiraya vermiş, fakat mütevellî dükkânın ucuz gittiği iddiasıyla, anlaşmaya itiraz etmiştir. Kadı'nın oluşturduğu bilirkişi heyeti, 25 altına kiralanan dükkânın aslında 30 altın kıymetinde olduğunu tespit etmiştir. Bk. BŞS., A 98/115, 10a, 980/1572.

⁷³ 983/1575 tarihli bir belgeye göre, İvaz Paşa Külliyesi'nin kâtibi olan Mehmed, nâzırın kadıya arzı sonucu görevinden el çekirilmiştir. Ancak bir üst denetleme makamı olan kadılık, kâtibin ref'inin geçerli bir sebebe dayanmadığını ifadeyle Mehmed'i görevine iade etmiştir. Bk. BŞS., A 107/126, 231b, 893/1488. Bu konuda belgeye dayalı şu örnek olay zikredilebilir: 1001/1593 yılında külliye nâzırı olan Mevlânâ Ataullah Çelebi, mahkemede vakfiyeye atıfta bulunarak, "rey" nâzıra meşrut olduğundan başka, mütevellîlerin nâzırların görüşlerine kesinlikle müdahale etmediklerini, önceki mütevellî ve nâzırların vakıf gelirlerini bir keseye koyarak mühürledikten sonra güvenilir bir kişiye emanet ettiklerini, gerekli harcamaları da birbirlerinin bilgisi dahilinde yaptıklarını belirtmiştir. Aynı nâzır, bu usûle aykırı hareket etmesi ve vakfın gelirini bilgi vermeksizin kullanması sebebiyle zamanın mütevellîsi Süfî Muhyiddin'den şikâyetçi olduğunu ifade ederek ikaz edilmesini istemiştir. Bk. BŞS., B 106/320, 523a, 933/1527.

⁷⁴ Meselâ İvaz Paşa Külliyesi'ne ait mescidin yanına, İvaz Paşa'nın oğlu Mahmud Çelebi Vakfı tarafından yaptırılan aşocağı, mescidin duvarını kararttığı için külliye nâzırının müdahalesiyle kaldırılmıştır. Bk. BŞS., A 141/168, 168a, 994/1586.

⁷⁵ Osmanlılar'da üçü İstanbul, ikisi de Edirne ve Bursa'da olmak üzere beş mahkemede sadece vakıflarla ilgili davalara bakan "müfettiş kadılar" vardı. Bk. Karal, a.g.e., c. VI, s. 138; Yedi yıldız, "Vakıf", a.g.e., c. XIII, s. 162; Akgündüz, a.g.e., s. 277.

⁷⁶ PAY, a.g.e., s. 158.

⁷⁷ Sözelimi, 1216/1801 yılında İvaz Paşa Medresesi'nde ikamet eden talebe ve camiden istifade eden cemaat, yangından zarar gören camii bir an evvel tamir edilmesi için mütevellî üzerinde baskı oluşturmuşlardır. Bk. BŞS., A 258/486, 53a, 1216/1801. Başka bir olayda ise müderris, imam, kâtip, câbi ve sair mürtezika mahkemeye gelerek külliyeinin mütevellîsi Muharrem Bey'in, kendi üzerine düşen bütün görevleri lâykıyla yaptığını ifade etmişlerdir (Bk. BŞS., A 154/204, 5a, 1011/1602).

⁷⁸ Meselâ, tevliyet görevinden alınan Süfî Muhyiddin'in yerine Osman Efendi'nin getirilmesi üzerine her iki mütevellî hakkındaki kanaatlerini mahkemede açıkça ifade eden mürtezika (Bk. BŞS., A 153/201, 22b, 1006/1597) Süfî Muhyiddin'in göreve iadesini sağlamıştır (Bk. BŞS., A 153/201, 161b, 1007/1598).

A 112/131	A 127/150	A 141/168	A 153/201	A 154/204
A 258/486	B 7/181	B 22/211	B 29/222	B 33/227
B 41/235	B 42/236	B 55/249	B 86/288	B 89/194
B 94/300	B 106/320	B 111/325	B 124/338	B 136/351
B 258/486	B 309/549	B 311/551	C 1/53	C 108/680

B. MAKALE ve KİTAPLAR

- Akgündüz, Ahmet, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara 1988.
- Akozan, Feridun, "Türk Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1969, c. VIII, s. 303-308;
- Aslanapa, Oktay, "Orta Çağın En Eski İlim ve Kültür Müesseseleri" *Türk Kültürü*, sy. 12 (Ekim 1963), Ankara 1963, s. 34-42.
- Barkan, Ömer Lütfi, "İmâret Sisteminin Kuruluş ve İşleyişi", *İÜ İFM*, XXII/1-2, İstanbul 1963, s. 239-296.
- Berki, Ali Himmet, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tabirler*, Ankara 1966.
- Dursun, Davut, *Yönetim-Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devletinde Siyaset Ve Din*, İstanbul 1989.
- Hasan Taib, *Hatıra yahud Mir'ât-ı Bursa*, Bursa 1323.
- Hızlı, Mefail, "Osmanlı Vakıf Sisteminde 'Rakabe'", *UÜİFD*, sy. 6, c. VI, Yıl 6, 1994, Bursa 1998, s.53-70.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, I-VIII, TTK. Basımevi, Ankara 1976.
- Katoğlu, Murat, "XIII. Yüzyıl Anadolu Türk Mimarisinde "Külliye", *Bellekten*, XXXI/123, Ankara 1967, s. 335-344.
- Ögel, Semra, "Osmanlı Devrinde Türk Külliyesi", *Türk Kültürü*, sy. 11 (Eylül 1963) Ankara 1963, s. 37-41.
- Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara 1995.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, İstanbul 1993.
- PAY, Salih, *Bursa İvaz Paşa Külliyesi*, Bursa 1996.
- Reyhanlı, Tülay, "Osmanlı Mimarisinde İmarat: Külliye Üzerine Notlar", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XV/1-2, Ankara 1976, s. 121-129.
- Unan, Fahri, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi* (Basılmamış doktora tezi), s. 140, HÜ SBE, Ankara 1993.
- Yediyıldız, Bahaeddin, "Sosyal Teşkilâtlar Bütünlüğü Olarak Osmanlı Vakıf Külliyesi", *Türk Kültürü*, sy. 219 (Mart-Nisan 1981), Ankara 1981, s. 262-271.
- Yediyıldız, Bahaeddin, "XVIII. Asırda Türk Vakıf Teşkilatı", *İÜ EFTED*, 12 (Tayyip Gökbilgin Hâtıra Sayısı), İstanbul 1982, s. 171-190.
- Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf", *İslâm Ansiklopedisi*, I-XIII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, c. XIII, s. 153-172.